

A teremtésbe rajzolt hit

Nem emberi létezők evangélikus énekeinkben

■ PAP KINGA MARJATTA

Evangélikus Hittudományi Egyetem
doktorandusz
E-mail: kuninga@gmail.com

DOI: 10.61894/LP.2024.99.8-9.1

► **A tanulmány az Isten dicséretét zengő teremttség teljességéből kiindulva dogmatikai és ekkleziológiai kulcsfogalmak alapján elemzi a jelenleg használatban lévő hivatalos evangélikus énekeskönyvek szövegeiben megjelenő, elsősorban növényi szimbólumokat. A verses énekek eredeti nyelvű változatára is kitérő körkép az énekeskönyvi „kánon” peremén létező, illetve más országbeli evangélikus énekeskönyvekben közölt párhuzamos szövegeket is érint. A növényi élelciklust követő gondolatmenet zárásaként a természeti létezők evangélikus énekszövegekben megfogalmazódó eszkatológus jövőképe kerül elének.**

Kulcsfogalmak: teremttség / szimbólum / kánon / eszkatológia / reménység

Isten igéje, az evangélium üzenete teljességét tekintve bármelyik emberi nyelvre lefordíthatatlan valóság. Így az énekeskönyvek – még az egy nyelvűek is – több nyelven szólnak, hogy ha töredékesen is, de átadhatóvá váljon a nyelvek között elrejtett üzenet. A nyelvi szimbólumok alkalmazása¹ is ebben nyújt segítséget.

A természeti képek alkalmazása a poétikus szövegekben az élővilágba helyezett ember természetes értelmezési kerete, megjelenési formái azonban erősen kultúrafüggőek. Az Újszövetség növényi metaforáinak egy lehetséges elemzése (GEMÜNDEN 1993 nyomán SZŰCS 2023, 104–105. o.) két alapvető képi mezőt rajzol fel: a fa–termés, illetve a vetés–növekedés–aratás gondolatkörét. Bár az alábbiakban nem minden elemében a német teológus által felvázolt beosztást követjük, a közösség, az ítélet, a fejlődés és a mulandóság általa kiemelt jelentésmezői itt is tetten érhetők.

Az evangélikus énekeskönyv-megújítás folyamatában egyszerre kerülnek mérlegre a jelenleg használatban lévő hivatalos énekeskönyvek (EÉ és GyLK) szöveges tartalmai, és nyílik meg a lehetőség a hiánytémák beemelése előtt.² Nemzetközi (INKALA–KOMULAINEN 2016; NIEUWERTH–PAVLOVIC–SHAW 2022)³ és hazai (KODÁCSY 2020; BÉRES 2021; SZŰCS 2023) megközelítések egyaránt jelzik azt az egyházi oldalról is jelentkező kortárs igényt, amely indokolja a teremtéssel kapcsolatos kérdéskör korábbi kiadványoknál hangsúlyosabb tárgyalását.

¹ Elsődleges és másodlagos (metaforikus) szimbolizáció, vö. KAPITÁNY–KAPITÁNY 2017, 5–6. o.

² A szerző a szerkesztőbizottság és a szövegi bizottság tagjaként, valamint rekordozóként vesz részt az evangélikus énekeskönyv-megújítás munkájában.

³ A tematikus énekgyűjtemények sorában például: *All Creation Sings*. Augsburg Publishing, Minneapolis, 2020. <https://www.augsburgfortress.org/promos/all-creation-sings/>. (Megttekintés: 2024. május 16.)

A következő, néhány konkrét tárgykörre koncentráló szövegelemzésekben arra keressük a választ, hogy a mögöttünk álló évszázadokban milyen funkciót kaptak az énekszövegekben előforduló természeti utalások. Ezt követően néhány rövid példával közelítünk annak a komplex kérdésnek a megválaszolásához, hogy a közeljövő énekeskönyvében milyen résztémákon keresztül jelenhet meg a természetvédelem, a természettel fenntartható módon együtt élni kívánó keresztény ember tudatos felelőssége, a teremtettek egységének megélése és az ökológiai szempontból átgondolt eszkatologikus váradalom. Az egyelőre nyitott kérdés, hogy a megújuló énekeskönyv – mint az éneklő közösség hivatalosan elfogadott szöveggyűjteménye – társteremtényekről szóló szövegeiben hol húzódnak a metaforikus nyelvhasználat teológiailag védhető határvonalai.

A teremtett világ zengi Isten dicsőségét

A teremtények hálaadó kórusa több helyütt szerepel a Szentírásban (pl. Zsolt 104, 147, 148). A 148. zsoltár verses parafrázisa Kanizsai Pálfi János (1585?–1641) nyomán megtalálható az *Evangélikus énekeskönyv*ben:

„Földi és égi tűz,
Fehér hó és záporosó,
Északi, déli szél,
Levegőég, könnyű szellő,
Tél, tavasz, nyár, ősz érkezése,
Így az esztendő minden része
Őt magasztalja, őt dicsérje!

Ti termő, szép hegyek,
Hímes mezők, füves halmok,
Erdők és gyümölcsfák,
Patakok és folyópartok,
Állatok minden sokasága,
Tengerek titkos, mély világa:
Mind az Úristen nevét áldja!” (EÉ 50,2–3)

A fordulatosságot szövegtörténetből⁴ csak néhány vonást emelek ki: a jelenlegi számozás szerinti harmadik vers gyümölcsfái Kanizsai Pálfinál „vad, szelíd gyümölcsfák”, míg a Detsi-kódexben akkurátus szerkesztői betoldás révén „vad, oltott gyümölcsfák” formában szerepelnek. A rövidített, modernizált formájában is üde ének eredeti formája számos további kincset rejt magában.

Az élővilág riasztó résztvevőit és az emberi társadalom által kreált, nem természeti képződményeket is kiemelő eredeti szerzői szándékot nem szívlelték meg a későbbi korok énekeskönyv-szerkesztői – noha ezek is részt vehetnek Isten dicséretében:

„Barlangok fenekén
nyúgovó mérges Sárkányok,
sötét havaókban
lakozó vad Oroslányok,
tys íszonyú nagy Czet halak,
tenger íbvényit kik járátok,
Áldaítség az Úr azt mondgyátok.” (Kanizsai 4)

⁴ Részletesen lásd Angyal-Cseke Csaba kivételes alaposággal adatolt énekeskönyvi rekordját: Dicsőült helyeken (50). *Evangélikus énekek*, <https://evangelikus-enekek.glide.page/dl/da05f4/s/2eb615/r/NtGcobdHRyMaKpKfbBxodg>. (Megtekintés: 2024. április 18.)

„Chábszárok, s' Királyok,
és földi fők hatalmasok,
Nemzetes nagy Urak,
gazdagok, és szabadosok,
bírák, tanáchok, és polgárok,
kik az köznépnek törvényt ísabtok,
ti-is az Urat mind áldgyátok.” (Kanizsai 8)

Figyelemre méltó a Kanizsai-féle hetedik versszak sorsa is, amit a kortárs református kiadvány megőrzött ugyan, de erősen módosult formában:

„Meg úyúlt tavasbsbal
hangos éneklő madarak,
íszép úy énekekkel
áldgyátok nevét az Úrnak,
kis philemile, ki torkának
az rekedéísek nem árthatnak,
nyúych dichéretet az nagy Urnak.” (Kanizsai 7)

„E földön lakozó minden állat boldogsága,
A szárnyon repdeső madaraknak vidámsága,
A halak s férgék sokasága,
Egyszóval az élők világa
Mondja, mily nagy az Úr jósága!” (ÚjRÉ 196,6)

A deuterokanonikus iratok is tükrözik a holisztikus istencséret szándékát. Dániel könyvében (Dán 3,51–90) a három ifjú keretes szerkezetű énekben buzdít a dicsőítésre. Az első szakasz az Úr mint dicsőséges király magasztalása („Áldott vagy...”). Az 57. verstől kezdődő második szakasz az Úr műveit hívja, hogy csatlakozzanak a dicsőítők köréhez: „Áldjátok az Urat [...], dicsérjétek és mindenekföíött magasztaljátok őt mindörökké!” A himnikus szárnyalású szakaszt zsoltárszerű záradék zárja: „Adjatok hálát az Úrnak, mert jó, mert irgalma örökkévaló. Áldjátok az Urat, az istenek Istenét, jámborok mindnyájan, dicsérjétek és adjatok hálát neki, mert irgalma örökkön-örökké tart.” (Dán 3,89–90; Káldi-Neovulgáta)

A népi vallásosságban gyökerező paraliturgikus hagyományok szintén őrzik a velünk növekvő természet Istenhez fordulásban segítő szerepét. Akárcsak az Ószövetség fák köré csoportosuló kultuszi helyei esetében (vö. Szűcs 2023, 111–112. o.), a finnugor népek ősi szent helyeire is jellemző, hogy ugyanezek a berkek, források, fák, kövek a kereszténység felvételét követően is szerepet kaptak az egyéni vagy közösségi vallásgyakorlás helyszíneiként. Az inkeri egyház⁵ jelenkori történetéből közismert, hogy a szovjet időszakban világi vezetéssel titkon megtartott erdei istentiszteletek biztosították a hitélet folyamatosságát. De az ellenreformáció árnyékában felnőtt lengyelországi

⁵ <https://elci.ru/>. (Megtekintés: 2024. április 18.)

evangélikus közösségek is a mai napig ápolják a Beszkidek erdőseibeik által létrehozott erdei imahelyek hagyományát.⁶

Az Istenhez forduló mindenség gondolata a kanonizált egyházi gyűjtemények peremén élő énekszövegekben is megjelenik. Pekka Kivekäs (1937–) hittantanár, énekszerző öt saját szövege⁷ és tizenhárom fordítása található a jelenlegi finn énekeskönyvben. Kivekäs aktívan részt vett a finnországi finn és a svédországi finn énekeskönyv-megújítás szövegi munkájában. Noha a szerző korábbi szövegeivel már feszegette az egyházi felsőbbbség szabta határokat (pl. az 591-es ének eredeti formáját az 1985-ös zsinat tévtanításnak ítélte), az itt idézett vers tartalmát tekintve a legbátrabb:

Teremtmények kara

Van Istennek énekese, ha nem dalol is az ember:
fájdalomfű⁸ faluszélen, fakopáncsnak⁹ kopogása,
puha mohák szent igéi, vörösáfonya éneki.

Szól Istennek dicsérete, ha nem is a Káinéktől:
kisegérké¹⁰ kara zendül, szúbogarak szolmizálnak,
búzafajták¹¹ súgnak-búgnak, arany nyárfa¹² szava csendül.

Jársz, nagy Isten, hallasz, Isten, füled mihozzánk lehajtod,
medvemancsoknak markába, halrajoknak¹³ hajlékába,
sötét tónak mély torkába, vadlúdszárnyak árnyékába!

Járd be, Krisztus, világ Váltása, kezed kegyelmével érintsd
a gyengénhalló köveket, aggódó nehézkesekeket,
hogy a mi lelkünk élővé váljon, nyelvünk megoldódjon!

Add, hogy a hála szárnyaljon, szóljon szívünk szólama
úgy, mint búzába kéken elrejtett virág is virulna,
mint a berkenye vöröse ősnek dicsó újulásán! (A szerző fordítása)

⁶ A természetes szent helyek adott hitrendszeren túlmutató jelentőségét mutatja, hogy korunk szekuláris környezetében is védelemet élveznek. Észtországban például közösségi részvétellel térképes alkalmazást fejlesztettek a mintegy nyolcszáz nagyobb és kétezer kisebb (!) ismert szent hely természeti védeltségének biztosítása és a kulturális örökség megőrzése céljából. Vö. <https://hiiepaik.ee/vaata/kaardistame-eeesti-puhapaigad-esitlus/>. (Megtekintés: 2024. április 18.)

⁷ EVL 55,1–2, 4–6, 175, 417, 591, 961.

⁸ Lábjegyzetben a pontos megfelelők: gilisztaúzó varádcis.

⁹ Fekete harkály.

¹⁰ Erdei egér.

¹¹ Gyepes sédbúza.

¹² Rezgő nyár.

¹³ Csapósüger.

Olli Kortekangas a 2019-ben íródott *Missa brevis* ciklus Gloria tételén belül hozza a verset a következő latin nyelvű keretbe helyezve: „Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarát.” Így válik a népi formába öntött kortárs szöveg Laudamus-parafrazissá.

A továbbiakban az Isten dicséretét zengő teremtetség teljességéből kiindulva dogmatikai és ekkleziológiai kulcsfogalmakat társítunk az énekszövegekben megjelenő, elsősorban növényi szimbólumokhoz. A verses gyülekezeti ének formai kötöttségekkel járó keretbe szorítja a szövegalkotót, így a vonatkozó zenei tételek vizsgálata során az énekszövegek eredeti nyelvének vizsgálatára is kiterünk.

Növényi szimbólumok az egyház tanításának szolgálatában

Jézus leszármazása és műve

Inkarnáció – Vessző, sarj

Jézus kétféle nemzetségtáblázata (Mt 1, illetve Lk 3) tudatos csoportosítással vázolja fel a tágabb genealógiai mintázatokat. PODANI definíciója alapján a leszármazási viszonyokat leképező fagraf, azaz kladogram „legelső [...] belső szögpontja a gyökér helyét mutatja, ez az összes taxon legfiatalabb közös őse” (1997, 197. o.). Ez tehát a Mt 1 olvasatában (Dávid személyét fontos csomópontként kiemelve) Ábrahám, Lk 3 szerint pedig Ábrahámtól továbbvezetve maga Isten.

A növényi felépítésre utaló bibliai locusok között gyakran szerepel a gyökér képe, emellett „nagy számú példát találunk a törzs, az ág, a gally, a vessző, a sarj vagy a szár különféle változatos előfordulásaira is” (SILBERSTEIN 2002, 25–28. o. nyomán SZŰCS 2023, 102. o.). Ezek a szimbólumok érhetők tetten énekeinkben is.

„Es ist ein Ros entsprungen
auß einer wurtzel zart
Als vns die alten sungen
auß Jesse kam die art
vnnd hat ein blümlein bracht
mitten in kaltem winter
wol zu der halben nacht.”¹⁴ (Speyer, 1599)

„Egy zsenge rózsatorőről
Vessző sarjadt, nemes.
Ének zeng rég időből:
Jesszének ága ez!
S ím, bimbó nyílt hegyén
Dermesztő hideg télben,
Éj kellős közepén.” (EÉ 157,1)

¹⁴ Egy zsenge rózsatorőről (157). *Evangelikus énekek*, <https://evangelikus-enekek.glide.page/dl/doa5f4/s/2eb615/r/eGnUK-BGQwG6G9VT5wq35A>. (Megtekintés: 2024. április 17.)

Mint Thurnay Viola rekordíró megállapítja,¹⁵ Scholz László fordítása szövegűen követi az eredeti német kifejezéseket. Az énekszerző tartalmi mondanivalója az ószövetségi próféciák beteljesedésére helyezi a hangsúlyt,¹⁶ akárcsak a GyLK 802-es tétele esetében, amely Szegedi Gergely (1511–1570) költeménye alapján szintén Ézsaiás 11,1–10-en alapul:

„Szent Ézsaiás így ír Krisztusnak szent születéséről,
Hogy egy vesszőszál felnövekedik Jessze gyökeréről.

Ennek gyökerén egy virágocska, úgymond, nevelkedik,
Kin az Istennek, ő szent Atyjának lelke megnyugoszik.” (GyLK 802,1–2; Várad 1566)

Az „úgymond” szócska közvetlenül utal az idézés tényére.¹⁷ Jessze Dávid apjának, Isainak a névváltozata, így kapcsolódunk a nemzetségtáblázatok logikájához.

Az énektörténetben előrehaladva érkezünk meg a *Dicsőítünk, Krisztus, aki szenvedtél* (EÉ 199) című tételhez, amely a *Laus tibi Christe* középkori szöveg továbbgondolása. A témánkba vágó szakasz – „Szűz Mária drága, tiszta Virága” (2. vsz.) – eredeti szerzője Hermann Bonnus (1504–1548).¹⁸ A német szövegből nem kimutatható a szlovák közvetítéssel énekeskönyvünkbe beépült gondolat. Vietorisznál „Szűz Mária egyszülötte, Jézusunk” (Viet 136,2) formában szerepel, az eredeti szlovák átköltés szintén a *syn jednorozeny* (egyetlen fiú, Tran 137,2) kifejezést hozza. Így ezt a növényi képet Túrmezei Erzsébet fordítói munkájának köszönhetjük (TRAJTLER 2009, 31. o.).

Kereszthalál – Drága fa

Böjt 2. vasárnapjának heti éneke, a *Királyi zászló jár elöl* markáns középkori háttérű tétel. Mint KARASSZON Venantius Fortunatus (530–610) meroving udvari énekszerző egy másik szövege, a *Pange, lingua* kapcsán kiemeli, a szerzőnél tudatos az *arbor* és a *lignum*, az élő fa és a faanyag kifejezés felcserélése (2008, 40. o.). A költő „a keresztfát nevezi *arbornak* (érdemes tudni, hogy ebben korabeli képzőművészeti alkotások is támogatják, amelyekben a keresztfa kivirágzik, leveleket hoz, nyilván annak a szimbolizálására, hogy Krisztus áldozatának gyümölcsei vannak, amelyeket mi élvezünk). [...] Ezzel a finom nyelvi trükkel a vers egy alapvető theologiai igazságot érzékeltet: azt, hogy a bűnbeesés és Krisztus kereszthalála a lehető legszorosabban összefügg egymással, sőt, még többet: azt, hogy a kettő diagonális ellentéte egymásnak.”

A kérdéses szöveg helye a *Vexilla regis prodeunt* (Király zászlói lengenek) latin himnusz eredeti szövegében és a jelenleg használatos katolikus és evangélikus népénektárban:

„Arbor decora et fulgia,
ornata Regis purpura,
electa digno stipite
tam sancta membra tangere.”¹⁹

¹⁵ Lásd uo.

¹⁶ Finta Gergely megállapítása in: ECSEDI 2017, 177. o.

¹⁷ Hubert Gabriella megállapítása uo. 175. o.

¹⁸ Vö. Finta Gergely uo. 257–258. o.

¹⁹ *Vexilla Regis*. Thesaurus Precum Latinarum, <https://www.preces-latinae.org/thesaurus/Hymni/Vexilla.html>. (Megtekintés: 2024. április 17.)

„Ó fényességes, drága Fa,
király vérével bíboros,
te méltó törzsről származol,
hogy érintsd szentelt tagjait.”²⁰ (ÉE 213,5; ford. Babits Mihály)

„Rajtad tündöklük, drága fa,
Királyi vérnek bíbora.
Ó, választott jeles faág,
Ki szent testét karoltad át!” (EÉ 189:4, ford. Sík Sándor)

A keresztfá mint az üdvtörténet elején felbukkanó életfa tükörképe (Szűcs 2023, 112. o.) életújító erőt képvisel. Ezt a képet hozza Pécseli Király Imre (1590–1641) énekszövege is:

„Paradicsomnak te szép élő fája,
Ó, drága Jézus, Istennek Báránya,
Te vagy lelkünknek igaz Megváltója,
Szabadítója.” (EÉ 365,1)

A nemzetközi téren is ismert ének nyelvváltozatai többféle irányból közelítenek a fák fájához (kiemelések tőlem):

„Du, schöner *Lebensbaum* des Paradieses...” (EG 96; ford. Dieter Trautwein – Gyöngyösi Vilmos) – „a paradicsom szép életfája”
 „There in God’s garden stands the *tree of wisdom*...” (L 2017,60; ford. Erik Routley) – „a tudás fája”
 „En sus jardines, Dios ya ha plantado / para salud de todas las naciones, / sabiduría, compasión, belleza y / conocimiento.” (L 2017,60; ford. Gerardo Obermann) – „Isten minden nép üdvösségére elültette kertjében a bölcsességet, az együttérzést, a szépséget és a tudást.”
 „Þú lífsins tré í lundi Paradísar...” (IZL 722; ford. Sigríður Guðmarsdóttir) – „élet fája a Paradicsom kertjében...”

Feltámadás – Mag

A földbe vetett búzaszem jánosi példázatán alapuló *Now the Green Blade Riseth* ('Most kel a zöld sarj') a böjti-húsvéti időszakban gyökerező, de az egyházi évben tágabb asszociációs térrel rendelkező tétel. A gabonaszem földben való elrothadása, majd új élete az Újszövetség egyik legerőteljesebb feltámadás- és Krisztus-szimbóluma (Szűcs 2023, 114. o.).

Erre alapozta John Macleod Campbell Crum (1872–1958) skót származású, Anglia szívében szolgáló anglikán lelkész énekszövegét, amelyben ritkán egyensúlyban találkozik a költőiség és a tiszta teológia. Az ének 1928-ban látott napvilágot, és azóta az 1984-es budapesti LVSZ-nagygyűlés énekgyűjteménye mellett számos lokális evangélikus énekeskönyvbe is utat talált.²¹

²⁰ Király zászlói lengenek. *Liturgikus népénektár*, https://nepenektar.hu/idoszak/szenvedes_ideje/liturgia/40/h/213/kiraly-zaszloi-lengenek-vexilla-regis-prodeunt. (Megtekintés: 2024. április 17.)

²¹ Az énekeskönyvi közlés időrendjében: L 1984,62; SV 204; FSV 854; NOS 205; EVL 941; ISL 159.

Friss erővel támad, megered a mag,
földnek rejtekéből végre kisarjad.
Életre kel, ki holtak között járt:
termő szeretet legyőz ma bűnt, halált.

Harmadnapra fölkel élő Jézusunk,
sírját hátrahagyta megváltó Urunk.
Jézus az Úr, nem rejti el arcát:
termő szeretet legyőz ma bűnt, halált.

Ott feküdt a sírban, testét megtörték,
így nem viszi véghez megváltó tettét...
Földben pihent, mint elvetett mag, várt:
termő szeretet legyőz ma bűnt, halált.

Lelkünk téli táján zúzmarás a szív,
Jézus érintése új életre hív.
Hol nincs remény, csak belső pusztaság:
termő szeretet legyőz ma bűnt, halált.²²

A más nyelvű szövegváltozatok az alaptéma megtartása mellett egészen új utakat nyitnak az értelmezésben. A *Laudamus*ban közölt svéd vers 1968-ban született Anders Frostenson tollából. Frostenson (1906–2006) korának legjelentősebb svéd énekszerzője, termékeny szövegíró,²³ aki gyakran új megvilágításba helyezi a hit dolgait.²⁴ A *Kornet har sin vila* ('Pihen a mag') az északi ember számára jobban átélhető szituációból indítja a mag elrejtettségét: a mag pihen, alszik a fagyott földben. A továbbiakban az angol eredeti neutrális közlésein továbblépve személyesen szólítja meg az érkező szeretetet, kérve: „jöjj fényeddel, maradj nálunk”.

A svéd szövegváltozat hangsúlyai szinte minden északi evangélikus egyház lokalizált változatában visszaköszönnek. Hadd utaljak itt csak a finn evangélikus énekeskönyvre, amely Crum szövegéből kiindulva jut el a svéd változatig, kettős forrásközléssel adva közre a tételt. Anna-Maija Raittila fordításának formai letisztultsága nagy rutinról árulkodik, azonban a sok új természetkép beemelésével együtt is teológiailag egyértelmű svéd változathoz képest egyre inkább távolodik Jézus személyétől és a húsvéti esemény konkrétságától. A Frostensonnál apró illusztrációként megjelenő nap Raittilánál már központi helyen, az elvont szeretet képeként tündököl. A folyamat illusztrálására a három nyelvváltozat refrénjét idézem saját formahű magyar fordítással:

„Love is come again like wheat that springeth green.” (EN) – Élő szeretet, mit megterem a föld.
„Kärlek med ditt ljus kom, kom och hos oss förbliv.” (SW) – Fénylő szeretet, jöjj, és maradj velünk!
„Aurinkomme, loista! Rakkaus, meihin jää!” (FI) – Fényes nap, világolj, maradj meg bennünk!

Keresztény egység, úrvacsora

Szólító

Scholz László (1911–2005) éneke, a *Jézus a szőlőtő, mi vesszők vagyunk* (EÉ 395) szintén jánosi alapigére épül. Az ének gondolatmenete hűen követi az evangélium 15. fejezetének szövegszerkezetét,²⁵

²² A szerző fordítása, az evangélikus énekeskönyv-megújítás új tételei közé javasolt ének.

²³ A jelenlegi svéd evangélikus énekeskönyvben több mint hatvan szövege szerepel. Az *Evangélikus énekeskönyvben* jelenleg *Még csak rügy fakad a fákon* (EÉ 329), illetve *Nem látták benned, csak az ács fiát* (EÉ 393), valamint a bibliáorai énekek közt *Átölel minket jóságod, Teremtőnk* (EÉ 556) kezdetű énekei találhatók meg.

²⁴ VALJUS, Tomi – URPONEN, Jenni 2021. Virsi 941. Vehnänjyvä nukkuu. *Virsikirja.fi*, <https://virsikirja.fi/virsi-941-vehnanjyva-nukkuu/>. (Megtekintés: 2024. április 17.)

²⁵ Vö. Fekete Anikó in: ECSEDI 2017, 363–364. o.

ugyanakkor túlmutat Krisztus személyén, és az egyéni bűnvalló karakter mellett a Jézushoz kapcsolódó, belőle táplálkozó közösség képét erősíti.

„Őrajta csüngök én,
Jó kapcsom a hit,
Vérében bízom én,
S ez megigazít.
Szent tőke gyümölcse az ő vére –
Nem juthatok kárhozat tüzére.” (EÉ 395,4)

A növényi szimbólumra épülő komplex kép szívhez szóló tartalmát erősíti a dallami kapcsolat által előhívott szövegpárhuzam is. A szlovák hagyományból átvett dallam (*Kde jsi muj premilý* [Hol vagy, kedvesem], lásd 25. jegyz.) a jelenkor evangélikusai számára 381-es énekünket hívja elő, benne közvetlenül ide kapcsolható gondolatokkal:

„Eggyé lenni kíván
A szívem veled,
Élnie különben
Tovább nem lehet.
Nélküled mit sem ér egész élttem,
Veled halálom is nyereségem.” (EÉ 381,3)

Az ígéhely szemantikai összefüggései világosak: a szimbolikus közlés „formailag is szorosan kötődik Jézusnak ahhoz a kijelentéséhez, mely szerint ő az élet kenyere [...], ebben a párhuzamban pedig az úrvacsora szimbolikájának elemeire ismerhetünk rá” (SzŰCS 2023, 114. o.).

Kenyér

A kenyér bibliai összefüggésekben Isten gondoskodó szeretetére és a megosztás emberi közösséget teremtő momentumára (uo.), ugyanakkor Isten megszólító és testben megjelent, az úrvacsorában ma is kézzel fogható Igéjére utal. Ezt a komplex valóságot hozza közel a *Saapua yhteiseen pöytään*²⁶ kezdetű kortárs finn úrvacsorai ének szövegvilága. Pirjo Vahtola (1950–) lelkész, énekszerző három szövege került be a finn énekeskönyv kiegészítő kötetébe, közülük ez a tétel a legmagvasabb:²⁷

Közös az asztal és közös a kenyér,
megtörök úgy, mint Krisztusnak teste,
kenyérben, borban, kenyérben, borban –
jelen van Istennek teljessége,
Krisztus köztünk.

Közös az asztal és közös a teher,
életnek terhe, tegnapnak árnya,
holnapnak gondja, holnapnak gondja –
jelen van Istennek teljessége,
Krisztus köztünk.

²⁶ KOIVURANTA, Samuli – URPONEN, Jenni 2021. Virsi 959. Saapua yhteiseen pöytään. *Virsiokirja.fi*, <https://virsiokirja.fi/virsi-959-saapua-yhteiseen-poytaan/>. (Megtekintés: 2024. április 17.)

²⁷ A másik két esküvői ének annyiban kortárs, hogy szövegük idősebb korban kötött, illetve válást vagy hosszú együttélést követő házasságkötés esetére is alkalmazható.

Közös az asztal és közös az öröm,
életnek fénye, világossága,
bátor reménye, bátor reménye –
jelen van Istennek teljessége,
Krisztus köztünk.

Közös az asztal és közös az egész:
hordozzuk együtt életnek súlyát
tegnapnak gondját, holnap reményét –
így lesz meg Istennek teljessége,
Krisztus köztünk.²⁸

Az első versszakban megtört kenyér egyértelműen utal Krisztus megtört testére. A szentség, az élet terheinek és örömeinek megosztása a negyedik versszakhoz érve továbblépésre indít. Itt az oltártól eltávolodva már a hétköznapi fogyasztásra alkalmas rozskenyeret (átvitt értelemben a hétköznapiak monoton ismétlődését és teendőit) is meg tudjuk osztani egymással. A megosztás gesztusa továbbvezet a következő egységre, ahol a hívó közösség mint organikus egység válik hangsúlyossá.²⁹

Az egyház

A hit virága, növekedés a hitben – Rügy, ág, levél, fa

Az élő növény, egyben az ígéret kibontakozását az elrejtett mag énekénél már említett Frostenson énekszövegében, ezúttal Scholz László magyarításában figyelhetjük meg:

„Tron sig sträcker efter frukten,
när i blomning trädets går,
den ser skörden redan vitna
på de fält där nu man sår.” (SV 559,1; az eredetiben C. Lindström dallamára)

„Még csak rügy fakad a fákon,
Már gyümölcsért nyúl a hit.
Látja rónák dús kalászatát –
Járva zöld vetéseit.” (EÉ 329,1)

A rügy, ág, levél, fa Scholz László saját énekszövegében az organikus közösség, a sokszínűség képeként jelenik meg:

„A másik ember más, mint én,
Akárhon él a föld színén.
És mégis ember mindahány –
A levél mind levél a fán.

Egyetlen fának lombjai:
Össze kell nekünk tartani!
Táplál egy hű, közös gyökér,
Ereje ághegyig fölér.” (EÉ 472,1–2)

A jelenleg rendelkezésemre álló forrásokból nem megállapítható, de érdekes lenne utánanézni, hogy a két, Scholz László keze alól kikerült szöveg születési ideje hogyan viszonyul egymáshoz – adhatott-e

²⁸ A szerző fordítása, az evangélikus énekeskönyv-megújítás új tételei közé javasolt ének. Vö. Vacsoraasztalhoz érve megosztod – Kertész Eszter magyarítása. In: BENCE–ECSEDI–PÓCS 2020, 158. o.

²⁹ A növényi együttélés (*assemblage*) és a *koinónia* párhuzamairól lásd Szűcs 2023, 160. o.

ötletet egyik a másikhoz. A *Tron sig sträcker efter frukten* svéd dallama azonos témafővel indul, mint Rezessy László alkotása: a rokon téma és az atipikus dallamfordulat okán biztosra vehetjük, hogy az énekek tudatosan „beszélgetnek” egymással.

A fa a 2017-es windhoeeki (Namíbia) nagygyűlés áhítatainak központi szimbóluma volt, utalva a helyi szokásra, ahol a fák alatt gyűlnek össze, hogy megosszák egymással a hit ajándékait. A teremtéstől az életadó keresztfán át a Jelenések könyvének életfájáig ívelt a megtartó bibliai fák íve, de Zákheus vadfügefája vagy az Ézsaiás 55-ben tapsoló fák sem maradhattak ki a sorból. Különösen kreatív képzettársítást hoz a *Silence my soul* (L 2017,13), amely Rabindranath Tagore aforizmáját öltözteti fülöp-szigeteki zenei köntösbe: „Silence my soul, these trees are prayers. I asked the tree: »Tell me about God«; then it blossomed.” (Csendesülj el, lelkem, ezek a fák imádságok. Megkértem a fát: mesélj nekem Istenről! Akkor kivirágzott. – A szerző fordítása)

Utolsó ítélet – Aratás

A növényvilágra utaló képek az utolsó idők ábrázolásában is megjelennek. Az aratás, a betakarított termés mint a beérő hit képe köszön vissza Túrmezei Erzsébet énekefordításában:³⁰

„O daß doch bald ein Feuer brennte!
O möcht’ es doch in alle Lande gehn!
Gib zu der Ernte doch die Hände!
Gib Knechte, die in treuer Arbeit stehn!
O Herr der Ernte, siehe doch darein:
die Ernt’ ist groß; die Zahl der Knechte klein.” (EG 241,2; *Wach auf, du Geist der ersten Zeugen*)

„Ó, bárha lángod fellobogna
S ébredne föl sok nemzet fényinél,
Bár egyre több hűséges szolgál
Aratna, míg le nem borul az éj!
Urunk, a roppant, ért vetésre nézz:
A munka sok, a munkás oly kevés!” (EÉ 467,2)

Még gazdagabban bontja ki ezt a szimbólumrendszert az elsősorban zeneszerzőként ismert John Rutter (1945–) aratási hálaadó éneke, a *Look at the World*³¹ (Gyönyörű mind). Az evangélikus énekeskönyvmegújítás új tételei közé általam javasolt énekből csak az évkörre utaló 3. verset idézem:

„Think of the spring, think of the warmth of summer
Bringing the harvest before the winters cold.
Everything grows, everything has a season,
Til’ it is gathered to the fathers fold.”

³⁰ TRAJTLER 2009, 33. o. Az eredeti szöveg szerzője Karl Heinrich von Bogatzky (1690–1774).

³¹ Magyar változat: https://csecsy.hu/konyvek/enekeskonyv/gyonyoru_mind. (Megtekintés: 2024. április 17.)

„Kikelet jön, s kivirul minden élet.
Amikor nyár lesz, oly dús az ért kalász.
Ha jön az ősz, s a gyümölcs mind beérett,
Jöhet a tél, mert áldást rejt a ház.” (Ford. Kulcsár Tibor)

Az aratás mint utolsó ítélet képét kissé elvontabb formában festi elénk Scholz László *A második kérdés* című verse, amely az időskor énekeinek sorában az énekeskönyv-megújítás első próbafüzetének egyik tétele:³²

„Bölcs terved lappangó titok,
De nyilván bontakozni fog
S megérik, hogyha jó a nyár:
A vég, mely titkokat kitár.
Addig békés türelmet adj
Ám restül szunnyadnunk se hagyj,
A messzi tán közel – Országod jöjjön el!” (PR1 024,3)

Hogyan tovább, teremtés?

A növényi képek metaforikus alkalmazása a fenti keretrendszerben világosan nyomon követhető. A természeti létezők eszkatologikus jövőképe, ezzel együtt a metamodern reménység kérdése (VERMEULEN–AKKER 2010, 5–6., 12. o.) ugyanakkor homályba burkolódik.

Az evangélikus énekeskönyv-megújítás új tételei közé elsőként javasolt ének³³ világosan jelzi a téma aktualitását. Az *O God, you planted a garden* (Te ültetted, Isten, az Édent) kanadai szerzője, Andrew Donaldson (1951–) nyomasztó képekkel rajzolja meg a kert mai állapotát:

„Eager to grasp the ways of power,
We built, we paved, we fenced, enslaved;
Now all earth cries out for release.”

„Növekszik Bábel fala megint,
A vasbeton, a kő, a rács,
És sóhaj száll feléd: irgalom!” (EÉ 901,4; ford. Kertész Eszter)³⁴

A világ végességének élménye már egy korábbi nemzedékben is megfogalmazódik. Huub Oosterhuis (1933–2023) korábbi jezsuita szerzetes szövegei mély megértésről tanúskodnak. Az 1958-ban íródott *Zolang er mensen zijn op aarde* (‘Míg ember él a földön’) tételt a Protestáns Egyházak Európai Közös-

³² Most hitben járunk itt, Uram (24). *Evangélikus énekeskönyv – Próbafüzet 1.*, <https://enekeskovnyv-megujitas.lutheran.hu/probafuzet/enek.php?index=024>. (Megtekintés: 2024. június 27.)

³³ Te ültetted, Isten, az Édent (901). *Evangélikus énekek*, <https://evangelikus-enekek.glide.page/dl/doi5f4/s/2eb615/r/F5qd9jMsRQO-3-iPBlxRlw>. (Megtekintés: 2024. április 17.), első magyar nyelvű megjelenés: FS 2016, 4.

³⁴ Vö. Szűcs 2023, 110. o.: „A békés együttélést, a tulajdonságok és képességek különbözőségéből eredően különböző módon megszerezhető javak cseréjét az örömtelen haszonszerzés, a kölcsönösség szempontjait messzemenően nélkülöző tárgyasítás váltja fel.”

ségének *Colours of Grace* (A kegyelem színei) énekgyűjteménye is közli. A korrekt, biblikus gondolatmenet néhány elemét idézem:

„Zolang er mensen zijn op aarde,
Zolang de aarde vruchten geeft,
Zolang zijt Gij ons aller Vader;
Wij danken U voor al wat leeft.

Gij voedt de vogels in de bomen,
Gij kleedt de bloemen op het veld.
O Heer, Gij zijt mijn onderkomen,
en al mijn dagen zijn geteld.” (CG 2006:32,1.3)

Amíg csak ember él a földön,
S gyümölcsöt hoznak a fák,
Atyánk vagy addig, s mindörökkön
Te nevednek mondunk hálát.

Enni te adsz a madaraknak,
Élteted mezők virágát,
Lelkem tenálad megnyugodhat,
Hisz tudod napjaim számát. (A szerző fordítása)

Az ének szerény elterjedtségéhez bizonyosan hozzájárul, hogy a nemzetközi kötet egy kortárs holland énekszerző zeneileg kevésbé magvas dallamát közli, míg Oosterhuis maga³⁵ a 140. genfi zsoltár dallamát (nálunk EÉ 81) preferálta.

A *Die chaos schiep tot mensenland* ('Káosz közt teremtette a földet') szintén Huub Oosterhuis éneke 1985-ből (BECKER 2003, 492. kk.). A változatos ritmusképlet és az azonos alapú minore–maggiore váltással véget érő dallam³⁶ a témához illő zenei környezetet teremt. A szöveg komplex módon hívja elő az őskáosz közepébe törvényt és evangéliumot író Isten („saját kezével írt minket szabaddá”), az emberiség eredete és jövője és a halálon túlnyúló szövetség kérdéseit.

Az eredeti holland szöveg:

Die chaos schiep tot mensenland
Die mensen riep tot zinsverband
Hij schreef ons tot bescherming
Zijn handvest van ontferming,
Hij schreef ons vrij, met eigen hand.
Schrift die mensenoorsprong schrijft,
Woord dat trouw blijft.

Dat boek waarin geschreven staan
Gezichten, zielen naam voor naam,
Hun overslaande liefde,
Hun overgaande liefde,
Hun weeën die niet overgaan.
Schrift die mensendagen schrijft,
Licht dat aan blijft.

Zijn onvergankelijk testament
Dat Hij ons in de dood nog kent.
De dagen van ons leven
Ten dode opgeschreven
Ten eeuwig leven omgewend
Schrift die mensentoeekomst schrijft,
Naam die trouw blijft.

³⁵ Vö. Zolang er mensen zijn op aarde. *Kerklidewiki.nl*, https://kerklidewiki.nl/Zolang_er_mensen_zijn_op_aarde. (Megtekintés: 2024. április 23.)

³⁶ Az *O God, you planted a garden* hasonló zenei megoldást alkalmaz a „Lead us in your way of justice” ('Vezess az igazság ösvényein') refrénnél. Feltehetőleg mindkét dallamszerző a nem várható, de hihető fordulat, az élő reménység kifejezéseiként nyúlt a hangnemváltás eszközához.

A német fordítás (Frans Doevelaar):

Der Chaos schuf zu Menschenland,
Der Menschen hier zusammenband,
Er schrieb sein Wort, gegeben
zum Schutz für unser Leben.
Er schrieb uns frei mit eigner Hand.
Schrift, die Menschenursprung schreibt.
Wort, das treu bleibt.

Das Buch, das jeden Namen nennt,
Gesichter, Seelen, Menschen kennt,
die Liebe, so lebendig,
die Liebe, so vergänglich,
die Wehn, die nie zu Ende gehn.
Schrift, die Menschentage schreibt.
Licht, das hell bleibt.

Sein unvergänglich Testament:
daß Er uns auch im Tod noch kennt – die Tage, die wir leben,
auf Tod hin festgeschrieben,
zum ewig Leben hingelenkt.
Schrift, die Menschenzukunft schreibt.
Er, der treu bleibt.

Per Harling (1948–) kilencvenes évek elejéről származó éneke, a *För livets skull* (Az életért, L 2023, 86–87. o.) néhány nemzetközi gyűjtemény mellett csak a szerző hazájában szerepel lokális énekeskönyvben (SV 788), azonban lendületes dallamával és a gondolatritmus megerősítő erejével magával ragadó módon tanúskodik az életadó reménységről.

Az életért felfénylik az igazság.
Az életért kisarjad a remény.
Az életért lesz út és világosság:
Ha végre lépni mersz – az életért.

Az életért a gyenge is kiállhat.
Az életért a küzdő célhoz ér.
Az életért öröm forrása árad:
Ép lesz a tört világ – az életért.

Az életért vetik be a mezőket.
Az életért terem még zöld vetés.
Az életért jusson az éhezőnek:
Csak így miénk a föld – az életért.

Az életért, hogy Isten gyermekké lett.
Az életünkért élt és halt halált.
Egy életért az üdvösség miénk lett:
Sugározzuk tovább – az életért.³⁷

Végezetül

A fentiekben a hálás teremtettség tág fogalmkörétől indulva a növényi és a kozmikus életciklus állomásait vettük sorra. Végigkövettük az inkarnáció, a kereszthalál és a feltámadás, a keresztény asztalközösség és a hitben való növekedés beteljesülésig vezető ívét és ezek leképezését az elsősorban növényi szimbólumokat alkalmazó énekszövegekben. A teremtettség előtt álló perspektívát a pusztulás és a káoszból ma is rendet teremtő Istenben rejlő reménység szövegeiben igyekeztünk megragadni.

³⁷ A szerző fordítása, az evangélikus énekeskönyv-megújítás új tételei közé javasolt ének.

Érdeemes áttekinteni a tárgyalt tételek tér- és időbeli hovatartozásának arányait. A vizsgálat kezdetén fennálló óvatos előfeltételezés azt vetítette előre, hogy a természeti képek vonalán haladva főként régi magyar eredetű, illetve északi és az amerikai kontinensre visszavezethető újabb szövegekkel találkozunk majd. A fenti huszonegy énekszöveg döntő többsége azonban a Lutheránus Világszövetség régiós felosztását követve közép-nyugat-európai (8), illetve közép-kelet-európai (6) eredetű. További négy északi tétel mellett egy-egy dél- és észak-amerikai, illetve ázsiai eredetű ének szerepel a vizsgált anyagban. Az énektörténeti korszakokat leképező repertoárcsoportok közül a reformáció kora és a 20. századi, valamint a kortárs tételek emelkednek ki gyakoriságukkal.

A korábbi évtizedek énekgyűjteményeiben hangsúlyos területek és korszakok mellett tehát korábban feltáratlan területek, illetve aktív testvéregyházaink újabb keletű repertoárja is méltán érdemes az énekeskönyv-szerkesztők figyelmére. Hazai szempontból figyelemre méltó tény, hogy az énekszerző és énekköltő Scholz László témához kapcsolódó szövegeinek aránya jóval hangsúlyosabb a teljes énekeskönyvben elfoglalt szerepénél.³⁸ három saját verse és két fordítása szerepel a fenti összeállításban.

Az élővilág sokféleségének énekszövegekben is tükröződő gazdagsága további részletek kibontására inspirál. Az EÉ és a GyLK verses énekanyagában, illetve a genfi zsoltárokból feldolgozásra érdemes további tárgycsoportok: nap, hold, csillag, felhő, szél; könny, vér, víz, pára, köd; rét, mező, puszta helyek, föld; továbbá specifikus botanikai tételek és az állatvilág szereplői.

A konkrét említések jelentésmezejének feltérképezése, a biblikus és dogmatikai utalások kibontása mellett szimbolikus gondolatkörök (pl. Jézus vére mint virág, a keresztből kinövő rózsza), a fordítói szövegkezelés különböző módzatai (lásd a 286-as ének hattyúvá lokalizált vadkacsáját), illetve a néphagyomány és a költői szövegek határterületei (pl. „Már minálunk föltámadott Bárány csilaga”³⁹) is továbbgondolásra érdemesek.

Faith Mirrored in Creation

Non-human Beings in Lutheran Hymnody

- **The article offers a close reading of Lutheran hymn texts related to non-human creatures. Drawing on the image of the entire world rejoicing in God, the analysis matches the core concepts of incarnation, crucifixion and resurrection, the common table and growth in faith to textual symbols referring to the phases of plant life cycle. Official hymn texts are complemented by poetic texts from the verges of the canon, including examples from Lutheran hymnbooks beyond Hungary. Hymns related to the uncertain future and metamodern hope for creation round off the discussion.**

Keywords: creatures / symbol / canon / eschatology / hope

³⁸ A bibliai fejezetet nem számítva 527 énekszöveget tartalmazó EÉ-ben tizenegy fordítás és tizenhat saját szöveg, a GyLK-ban egy saját szöveg található Scholz Lászlótól (vö. FINTA 2016, 135. o.).

³⁹ Kodály Zoltán: Újesztendőt köszöntő. In: ERDEI 2011, 87–93. o.

Bibliográfia

Rövidítések

- CG = *Colours of Grace. Gesangbuch. Hymnbook. Livre de cantiques*. Strube Verlag GmbH– GEKE, München, 2006.
- EÉ = *Evangélikus énekeskönyv. A Magyarországi Evangélikus Keresztény Egyház énekeskönyve*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1981. <https://enekeskonyv.lutheran.hu/>
- ÉE = *Éneklő Egyház. Római katolikus népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal*. Szent István Társulat, Budapest, 1985.
- EG = *Evangelisches Gesangbuch*. Bärenreiter, Kassel, 2007.
- EVL = *Virsikirjan lisävihko*. Kirjapaja, Helsinki, 2016.⁴⁰ <https://virsikirja.fi/> (901. tételtől)
- FS = *Ti vagytok a föld sója. Közép-európai Keresztény Találkozó. Budapest. 2016. július 7–10. Énekfűzet. Liederheft. Śpiewnik. Zpěvníček*. Magyarországi Evangélikus Egyház, Budapest, 2016.
- FSV = *Svensk psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland*. Fontana media, Helsingfors, 1986. <https://psalmbok.fi/>.
- GyLK = *Evangélikus istentisztelet. Gyülekezeti liturgikus könyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2007. <https://gylk.lutheran.hu/>.
- ISL = *Sálmabók*. Sálmabókarnefnd þjóðkirkjunnar Skálholtsútgáfan, Reykjavík, 2022. [https://kirkjan.is/salmabok/\\$Hymn/List/](https://kirkjan.is/salmabok/$Hymn/List/).
- L 1984 = *Laudamus. Hymnal for the Lutheran World Federation. Gesangbuch für den Lutherischen Weltbund. Fifth edition*. Budapest, 1984.
- L 2017 = International Worship Planning Committee (szerk.) 2017: *Worship, Bible Studies and Hymns. LWF Twelfth Assembly, Windhoek, Namibia, 10–16 May 2017*. The Lutheran World Federation, Switzerland. https://lutheranworld.org/sites/default/files/2022-02/12a-liturgy_and_worship_square_sunday_en_low.pdf.
- L 2023 = WIT, Tom – PAB, Kinga Marjatta – LANGE, Dirk (szerk.) 2023. *Reconciled and Renewed Assembly Worship. LWF Thirteenth Assembly Krakow, Poland 13–19 September 2023*. The Lutheran World Federation, Geneva.
- NoS = *Norsk salmebok 2013. For kirkje og hjem. For kyrkje og heim*. Vigmostad & Bjørke AS, Stavanger, 2013.
- SV = *Den svenska psalmboken*. Verbum Förlag AB, Uppsala, 1986.
- Tran = TRANOSCIOUS, Georgius 1923. *Cithara Sanctorum. Pisně duchovní staré i nowé...* Békéscsaba. https://medit.lutheran.hu/files/tranoscius_bekescsaba_1923.pdf.
- ÚjrÉ = *Református énekeskönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2022. <https://enekeskonyv.reformatus.hu/digitalis-reformatus-enekeskonyv/>.
- Viet = TRANOVSZKY György 1935. *Cithara Sanctorum. Régi és új egyházi énekek...* Ford. VIETORISZ József. Magyar Luther-Társaság, Budapest. https://medit.lutheran.hu/files/tranoscius_vietorisz_cithara_sanctorum_1935.pdf.

Szakirodalom

- BECKER, Hansjakob – FRANZ, Ansgar – HENKYS, Jürgen – KURZKE, Hermann – REICH, Christa – STOCK, Alex (szerk.) 2003. *Geistliches Wunderhorn. Grosse deutsche Kirchenlieder*. Verlag C. H. Beck, München.
- BENCE GÁBOR – ECSEDI ZSUSZA – PÓCS MIKLÓS (szerk.) 2020. „Általa élünk”. *Úrvacsorai kórusművek*. Kántorképző és Egyházzenei Intézet – Luther Kiadó, Fót–Budapest.

⁴⁰ Az első, külön füzetben történt kiadást követően ma már az 1986-os énekeskönyvvel egybekötve kapható.

- BÉRES Tamás 2021. „Gyönyörű egyetemes közösség”. In: *Isten és a világ. Vendégségben az ige asztalánál. Ökumenikus konferencia*. Pannonhalmi Főapátság – Bencés Kiadó, Pannonhalma. 65–74. o.
- ECSEDI Zsuzsa (szerk.) 2017. *Énekkincstár. Evangélikus énekeink kézikönyve*. Luther Kiadó, Budapest.
- ERDEI Péter (szerk.) 2011. *Kodály-vegyeskarok. Bővített és átdolgozott kiadás*. Editio Musica, Budapest.
- FINTA Gergely 2016. „Ha Krisztus Lelke egyesít, bontsuk ki bátran színeit”. 20. századi szerzőink és szövegíróink énekei énekeskönyvünkben. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*. Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest. 132–142. o.
- INKALA, Anna-Kaisa – KOMULAINEN, Jyri (szerk.) 2016. *Armon horisontit – Huomisen luterilaisuus*. Kirjapaja, Helsinki.
- KAPITÁNY Ágnes – Kapitány Dezső 2017. *A szimbólumok és a szimbolizáció kérdései a kulturális antropológiában*. ELTE TÁTK – MAKAT, Budapest. (Antroport Könyvek 17.)
- KARASSZON Dezső 2008. „...nyisd meg a mi ajakinkat...” *Bevezetés a magyar református egyházzene világába*. Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, Budapest.
- KODÁCSY Tamás 2020. Isten teremtésbe szőtt bölcsessége. A teológiai biodiverzitás. *Credo*, XXVI. évf. 2020/3. sz. 4–12. o.
- NIEUWERTH, Kees – PAVLOVIC, Peter – SHAW, Adrian (szerk.) 2022. *Every Part of Creation Matters. A discussion paper*. Globethics.net, Geneva. (CEC Series No. 8.) <https://doi.org/10.58863/20.500.12424/4255762>
- PODANI János 1887. *Bevezetés a többváltozós biológiai adatfeltárás rejtelmébe*. Scientia Kiadó, Budapest. <https://podani.web.elte.hu/AK6-Kladisztika.pdf>. (Megtekintés: 2024. április 16.)
- SZŰCS Kinga 2018. Amit a növényektől tanulhatunk – a növényi létforma és tapasztalati világunk. *Korunk*, XXIX. évf. 1. sz. 26–33. o.
- SZŰCS Kinga 2023. *Nyitottá válni. Növényi etika és teológia*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. (Környezet és társadalom.)
- TRAJTLER Gábor 2009. Evangélikus énekeskönyv 1982. *Lelkipásztor*, 84. évf. különszám. 20–45. o.
- VERMEULEN, Timotheus – AKKER, Robin van der 2010. Notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*, 2. évf. 1–14. o. <https://doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677>